

Х.: Фоліо, 1998. – 335 с.

4. Черниговские улицы и мостовые // Черниговское слово. – 1915. – № 2483. – С. 3.

5. О засыпке промоин на улицах Чернигова // Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 187. – С. 1.

6. Харьковский календарь на 1877 год. – Х.: Тип. Губернского статистического комитета, 1876. – 190 с.

7. Державний архів Сумської області, ф. 1, оп. 1, спр. 24, 134 арк.

8. Харьковский календарь на 1877 год.

9. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1883–1887 гг. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1896. – 311 с.

10. Державний архів Чернігівської області, ф. 128, оп. 4, спр. 14460, 571 с.

11. Там само.

12. Відділ державного архіву Чернігівської області у м. Ніжин, ф. 340, оп. 1, спр. 172, арк. 36.

13. Известия Харьковской городской думы. – 1908. – № 10. – 210 с.; № 12. – 220 с.

14. Известия Харьковской городской думы. – 1908. – № 11. – 240 с.

15. Молоків-Журавський П.П. Кременчук (короткий довідник) / П.П. Молоків-Журавський, М.М. Нечаєв, С.М. Рождественський. – Кременчук: Б.в., 1929. – 213 с.

16. Федосюк Ю. Что непонятно у классиков или энциклопедия русского быта XIX в. / Ю. Федосюк. – М.: Флинта, 1998. – 260 с.

17. Памятная книжка и адрес-календарь Полтавской губернии на 1888 год. – Полтава: Типо-литография Л. Фришберга, 1887. – 419 с.

Никитин Ю.А. Роль органов городского самоуправления в развитии транспортной инфраструктуры во второй половине XIX в. (на примере Левобережной и Слободской Украины)

Рассмотрен вклад органов городского самоуправления Левобережной и Слободской Украины в развитие транспортной инфраструктуры во второй половине XIX в. Указаны особенности планирования населенных пунктов, организации и проведения работ по ремонту дорог и улиц, упорядочению извозного промысла и внедрения более прогрессивных видов транспорта в повседневную жизнь горожан.

Ключевые слова: города, градостроительство, инфраструктура, дороги, транспорт.

Nikitin Yu.O. The Role of Municipal Governments in Development of Transport Infrastructure in the 2nd half of the 19th Century (through the example of Left Bank and Sloboda Ukraine)

The contribution of municipal governments in development of transport infrastructure of Left Bank and Sloboda Ukraine in the 2nd half of the 19th century is disclosed. Specified features in planning of settlements, organization and work on improvement of roads and streets, regulation of carrier's trade and introduction of more advanced ways of transport in daily lives of citizens are given.

Key words: cities, urban planning, infrastructure, roads, transportation.

20.03.2016 р.

УДК 94(477):093(352.07+656.072.6)«186/190»

Ю.М. Петровська

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У СФЕРІ ПРОДОВОЛЬЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ (60-ТІ РР. XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

У статті проаналізовано стан джерельної бази з історії діяльності земських установ Чернігівської губернії у сфері продовольчого забезпечення населення у 60-х рр. XIX – на початку XX ст. Особлива увага приділяється характеристиці основних груп писемних джерел, представлених законодавчими актами, діловими документами органів державної влади та земських установ, періодичною пресою тощо.

Ключові слова: земські установи, продовольче забезпечення населення, джерельна база.

Діяльність земських установ Російської імперії, створених на початковому етапі ліберальних перетворень 60–70-х рр. XIX ст., практично одразу привернула до себе увагу сучасників. Науковий інтерес до досвіду їхньої роботи, перш за все, в культурно-просвітницькій, медичній та соціально-економічній сферах зберігається й донині [1; 2]. Натомість така важлива складова багатовекторної діяльності земств, як заходи, спрямовані на вирішення продовольчого питання, не знайшла свого повного відображення у вітчизняній історіографії, хоча певні кроки в цьому напрямку вже зроблені нашими попередниками [3; 4]. Зауважимо, що проблема продовольчого забезпечення населення привертає до себе увагу зарубіжних дослідників, зокрема, К. Мацузато, який здійснив всебічний аналіз основних елементів сільської хлібозапасної системи Російської імперії, окреслив її завдання, а також схарактеризував діяльність земських установ у напрямку вирішення продовольчого питання [5]. Метою нашої статті є аналіз джерельної бази з історії діяльності земських установ Чернігівської губернії у сфері продовольчого забезпечення населення у 60-х рр. XIX – на початку XX ст.

Джерельна база з історії діяльності земських установ Чернігівської губернії, що була спрямована на боротьбу з наслідками неврожаїв, а також на попередження випадків голодування, складається з комплексу писемних джерел, значна частина яких зберігається у Російському державному історичному архіві в м. Санкт-Петербурзі (далі – РДІА), Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), Державному архіві Чернігівської області (далі – ДАЧО). Увесь комплекс писемних джерел можна розподілити на декілька груп. Найважливішу з них становлять законодавчі та нормативні

акти. З-поміж останніх необхідно, перш за все, виокремити Загальне положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності, 1861 р. [6], з появою якого сільські громади отримали право самостійно вирішувати всі питання, пов'язані з продовольчим забезпеченням своїх членів, дбати про стан хлібозапасних магазинів та слідкувати за використанням продовольчих ресурсів.

Також особливу увагу потрібно звернути на Положення про губернські та повітові земські установи 1864 р. [7], яке мало допомогти останнім розібратися в завданнях, що висувала перед ними держава, та особливостях своєї роботи в напрямку продовольчого забезпечення населення. Тимчасові правила для земських установ у справах про земські повинності, народне продовольство та громадську опіку [8], а також Правила про порядок приведення в дію Положення про земські установи [9] конкретизували земські повноваження в продовольчій сфері. Незважаючи на те, що нове Положення про губернські та повітові земські установи 1890 р. [10] зміцнило позиції дворянського елементу в земстві, його аналіз свідчить про те, що в продовольчій сфері права місцевих органів самоврядування значно розширювалися.

У зв'язку з вилученням 1900 р. продовольчої справи із земської компетенції, процедура надання продовольчої допомоги населенню регламентувалася Тимчасовими правилами із забезпечення продовольчих потреб сільських обивателів [11]. Також слід зазначити, що упродовж усього періоду перебування продовольчої справи в компетенції земств їхня практична діяльність регламентувалася спеціальними Продовольчими статутами [12; 13; 14]. Крім того, важливими для нас є численні урядові розпорядження, циркуляри тощо [15; 16], які безпосереднім чином впливали на загальну постановку продовольчої справи на місцях. Значна їх частина зберігається у фондах РДІА (Ф. 1287), ЦДІАК України (Ф. 442, 1191, 1439), ДАЧО (Ф. 145, 147).

Щодо діловодних документів, то маємо відзначити, перш за все, діловодну документацію вищих органів влади, наприклад, стенографічні звіти Державної думи Російської імперії, які дають уявлення про особливості проведення продовольчої кампанії 1907 р. [17], службові записки державних чиновників про соціально-економічний розвиток Чернігівської губернії [18], а також діловодну документацію місцевих державних установ, які були залучені до вирішення продовольчого питання. Так, наприклад, опрацювання протоколів засідань членів Чернігівської губернської комісії народного продовольства – установи, що займалася продовольчим забезпеченням населення у дореформений період – надає можливість ознайомитися не лише зі специфікою її діяльності та

основними напрямками роботи, але й з постановкою продовольчої справи в Чернігівській губернії до запровадження земських установ (ДАЧО, Ф. 172).

Цінні відомості щодо стану громадських хлібозапасних магазинів та процесу їх передачі сільським громадам у пореформений період містить листування Чернігівського губернського у селянських справах присутствія з Міністерством внутрішніх справ, а також із мировими посередниками (ДАЧО, Ф. 143). Важливі факти, що стосуються характеристики стану продовольчого забезпечення населення Чернігівської губернії після передачі продовольчої справи до земського відання, викладені в службовій записці одного з неодмінних членів Чернігівського губернського в селянських справах присутствія – П. Ісаєвича [19]. Аналіз листування Чернігівського губернського присутствія – установи, яка з 1900 р. мала слідкувати за продовольчим забезпеченням сільського населення – з Міністерством внутрішніх справ, повітовими з'їздами земських начальників, земськими начальниками, Чернігівським губернатором, а також розгляд протоколів його засідань надає можливість не лише реконструювати основні напрямки та особливості практичної діяльності присутствія у продовольчій сфері, але й порівняти її результати з результатами діяльності земських установ (ДАЧО, Ф. 147). Зазначимо, що на адресу присутствія надходила величезна кількість клопотань сільських громад про надання їм дозволу на капіталізацію хлібних припасів або переведення грошового капіталу в натуральний, а також про надання дозволу пожертвувати певну кількість хлібних припасів «на потреби» Першої світової війни (ДАЧО, Ф. 147, 734).

Після вилучення справи продовольчого забезпечення населення із земської компетенції спостерігається зростання ролі земських начальників у цій сфері. Інформація про те, з якими труднощами довелося зіткнутися земським начальникам під час виконання ними своїх обов'язків, методи роботи, основні завдання, а також відомості про стан хлібозапасних магазинів у межах відповідних дільниць міститься у їхніх клопотаннях, адресованих Чернігівському губернському присутствію, а також рапортах та звітах (ДАЧО, Ф. 195, 128, 147). У цьому контексті важливими є рапорти волосних старшин, адресовані земським начальникам, із інформацією про рівень продовольчого забезпечення населення волостей (ДАЧО, Ф. 197).

Незважаючи на те, що справою продовольчого забезпечення населення до початку ХХ ст. мали перейматися, перш за все, повітові та губернські земські установи, загальний контроль за їхньою діяльністю здійснював губернатор. Відтак важливий фактичний матеріал про стан хлібозапасних магазинів, грошових капіталів сільських громад,

губернського продовольчого капіталу, а також динаміку витрат натуральних та грошових ресурсів протягом року міститься в оглядах чернігівських губернаторів [20]. Цінну інформацію про соціально-економічний розвиток Чернігівської губернії та стан продовольчих ресурсів сільського населення містять звіти чернігівських губернаторів (ЦДІАК України, Ф. 442, Ф. 1191), серед яких на окрему увагу заслуговує розгорнутий звіт про роботу Чернігівського губернського присутствія, повітових з'їздів та земських начальників під час продовольчої кампанії 1908 р. (ДАЧО, Ф. 147). Інформацію про особливості та результати роботи місцевих державних установ у конкретній формажорній ситуації містять, зокрема, протоколи Чернігівського губернського продовольчого комітету, очолюваного губернатором, який займався продовольчим забезпеченням населення під час Першої світової війни (ДАЧО, Ф. 145).

Разом із тим надзвичайно інформативною для нас є діловодна документація як повітових, так і губернських земських установ Чернігівської губернії. Насамперед, це клопотання земських установ, адресовані вищим органам влади та управління, про видачу їм коштів з метою організації в губернії громадських робіт, закупівлі та продажу населенню губернії хліба під час неврожайних років на початку ХХ ст., про видачу грошових позичок для організації продовольчого забезпечення населення під час Першої світової війни (ДАЧО, Ф. 145), а також про підтримку урядовими структурами переселенського руху як одного зі способів вирішення продовольчої проблеми [21]. Цінний фактичний матеріал містять протоколи наради голів повітових земських управ, членів Чернігівської губернської земської управи, скликаної для координації діяльності земських установ із продовольчого забезпечення населення під час російсько-японської війни 1904–1905 рр., а також протоколи засідань місцевої продовольчої наради, очолюваної уповноваженим Особливої наради з продовольства, у тісному зв'язку з роботою якої під час Першої світової війни здійснювалося продовольче забезпечення населення земськими установами (ДАЧО, Ф. 145). Також надзвичайно інформативними є журнали засідань Губернського комітету з надання благодійної допомоги населенню Чернігівської губернії, яке постраждало від неврожаю 1907 р. [22–23].

Цінні відомості про організацію продовольчої справи в регіоні містять журнали засідань як губернських [24], так і повітових [25] земських зборів Чернігівської губернії. Важливість журналів полягає в тому, що вони дозволяють з'ясувати ставлення земських гласних до продовольчої справи, виявити, які шляхи вирішення продовольчої проблеми вони

пропонували, простежити еволюцію поглядів земських діячів щодо вирішення продовольчого питання. Численні витяги [26], стенографічні звіти [27], постанови [28], а також зводи [29] засідань земських зборів дозволяють з'ясувати нюанси організації продовольчого забезпечення населення як на повітовому, так і на губернському рівнях. На особливу увагу заслуговують щорічні звіти губернської [30] та повітових земських управ [31], а також витяги із них [32]. Розгорнуті звіти губернської земської управи про матеріальне становище населення губернії та заходи, ініційовані земськими діячами з метою його покращення, зберігаються в РДІА (Ф. 1287). Доволі інформативними є доповіді членів Чернігівської губернської та повітових земських управ, ревізійних комісій, присвячені різним аспектам продовольчого питання [33], а також їхні доповідні та пояснювальні записки [34]. Зазначимо, що під час ліквідації наслідків неврожаю 1906–1907 рр. земські діячі Чернігівської губернії налагодили контакт із Загальноземською організацією. Відтак у звіті місцевого уповноваженого Загальноземської організації міститься докладна інформація про основні напрямки та специфіку його діяльності на теренах Чернігівської губернії (ДАЧО, Ф. 140).

Поточні огляди стану продовольчого забезпечення населення як загальноімперському, так і на регіональному рівнях, дискусії довкола вироблення найоптимальніших шляхів розв'язання продовольчого питання тощо відображені в матеріалах місцевої («Земский сборник Черниговской губернии», «Черниговская земская неделя», «Черниговская земская газета», «Черниговские губернские ведомости») та центральної («Земское дело», «Вестник Европы», «Русская мысль», «Северный вестник», «Известия общеземской организации») преси.

Важливими для дослідження проблеми виступають джерела особового походження, зокрема, спогади князя Б. Васильчикова [35], Д. Шипова [36], В. Якимова [37], а також місцевих громадських діячів – І. Петрункевича [38], А. Верзилова (ІР НБУВ, Ф. X), В. Хижнякова [39], В. Варзара [40], з яких ми дізнаємося про перші кроки діяльності земських установ Російської імперії, про специфіку їхньої роботи в медичній, освітній, господарській (в тому числі – й у продовольчій) та ін. сферах життя, про формат відносин із місцевими державними установами.

Проблеми селянського безземелля та малоземелля, зубожіння, відсутності у сільського населення альтернативних джерел прибутку в пореформений період, які власне й породжували випадки голодування під час неврожайних років, піднімалися в публіцистичних творах

В. Короленка [41], Н. Анічкової [42] та ін. Зазначені автори не лише привертати увагу громадськості до голоду як «суспільного лиха», але й пропонували різні шляхи його подолання.

Отже, аналіз джерельної бази дослідження, представленої законодавчими та нормативними актами, діловими документами органів державної влади, земських установ та органів селянського самоврядування, джерелами особового походження, періодичною пресою, дозволяє реконструювати цілісну картину діяльності земських установ Чернігівської губернії з продовольчого забезпечення населення в другій половині XIX – на початку XX ст.

Посилання

1. Горохов С.В. Соціально-економічна діяльність земств Харківської та Чернігівської губерній наприкінці XIX – на початку XX століття: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Горохов Сергій Вікторович. – К., 2008. – 218 с.
2. Стецюк В.Б. Земства Правобережної України в період Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.Б. Стецюк. – Чернівці, 2009. – 20 с.
3. Обметко О.М. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (середина 60-х – 90-х років XIX ст.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Обметко Оксана Миколаївна. – К., 2002. – 204 с.
4. Маслак В.І. Голод у Полтавській губернії 1833–1834 рр. та його наслідки / В.І. Маслак // Чорноморський літопис: Науковий журнал. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2012. – Вип. 5. – С. 60–63.
5. Мацузато К. Сельская хлебозапасная система в России 1864–1917 гг. / К. Мацузато // Отечественная история. – 1995. – № 3. – С. 185–197.
6. Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание второе. – Т. XXXVI. – Отделение первое. – СПб., 1863. – № 56657.
7. Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных земских учреждениях от 1 января 1864 года // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание II. – Т. XXXIX. – Отделение первое. – СПб., 1867. – № 40457.
8. Временные правила для земских учреждений по делам о земских повинностях, народном продовольствии и общественном призрении // Демис Л. Земские учреждения / Л. Демис. – С.-Петербург: В типографии Л. Демиса, 1866. – С. 43–62.
9. Правила о порядке приведения в действие Положения о земских учреждениях // Демис Л. Земские учреждения. – С.-Петербург: В типографии Л. Демиса, 1866. – С. 62–84.
10. Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных земских учреждениях от 12 июня 1890 года // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание III. – Т. X. – Отделение первое. – СПб., 1893. – № 6927.
11. Высочайше утвержденные, 12 июня 1900 года, Временные Правила по обеспечению продовольственных потребностей сельских обывателей // Сборник правил по обеспечению народного продовольствия / [сост. Г.Г. Савич]. – С.-Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1900. – Выпуск первый. – С. 431–452.
12. Устав о народном продовольствии // Свод законов Российской империи, издания 1857 года. – Санкт-Петербург: В Типографии Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1857. – Т. XIII. – С. 1–163.
13. Правила устава о обеспечении народного продовольствия (т. XIII, изд. 1889 г.) // Положение о земских учреждениях 12 июня 1890 года и дополнительные к нему постановления об отдельных отраслях деятельности земства / [сост. Н. Воеводский и барон Ю. Икскуль]. – С.-Петербург: [В государственной типографии], 1890. – С. 243–273.
14. Устав о обеспечении народного продовольствия // Свод законов Российской империи. – Санкт-Петербург, 1892. – Т. XIII. – С. 1–106.
15. Цирюляры Министра Внутренних Дел начальникам губерний, пострадавших от неурожая 1901 года (20 августа 1901 года, № 1868) // Земский сборник Черниговской губернии (далее – ЗСЧГ). – 1901. – № 10 (октябрь). – С. 28–30.
16. Сборник правительственных распоряжений по делам до земских учреждений относящимся (за 1879–80 гг.). – С.-Петербург: Издание Хозяйственного Департамента Министерства Внутренних Дел, 1889. – Т. XI. – 179 с.
17. Государственная Дума. Второй созыв. Стенографические отчеты. 1907 год. Сессия вторая. Том II. Заседания 31–53 (с 1 Мая по 2 июня). – С.-Петербург: Государственная типография, 1907. – 1609 с.
18. Вебер К. Положение земледелия в Черниговской губернии / К. Вебер // Карманная справочная книжка на 1896/7 год, с рисунками, чертежами, таблицами в тексте, календарем и адрес-календарем. – Чернигов: Типо-Литография Губернского Присутствия, 1896. – С. 129–181.
19. Мнение неперемного члена Черниговского губернского по крестьянским делам присутствия П.П. Исаевича о положении хлебных запасов крестьянских сословий в некоторых уездах Черниговской губернии, в связи со взглядами на этот предмет земства, управ и самих крестьян // Черниговские губернские ведомости. – 1882. – № 21. – Часть неофициальная. – С. 77–79.
20. Обзор Черниговской губернии. Приложение ко всеподданнейшему отчету Черниговского Губернатора за 1895 год. – Чернигов: Типография Губернского Правления, 1896. – 58 с.
21. Ходатайство Черниговской губернской земской управы пред правительством об облегчении способов переселения // ЗСЧГ. – 1881. – № 6 (июнь). – С. 32–35.
22. Журнал заседания губернского комитета благотворительной помощи населению Черниговской губернии, пострадавшему от неурожая, 14-го февраля 1908 г. // ЗСЧГ. – 1908. – № 2 (февраль). – С. 3–7.
23. Журнал заседания губернского комитета по оказанию благотворительной помощи населению губернии, пострадавшему от неурожая, 25 мая 1908 года // ЗСЧГ. – 1908. – № 6 (июнь). – С. 108–119.
24. Журналы очередных заседаний Черниговского губернского земского собрания 1871. – Чернигов: Земская Типография, 1872. – 174 с.
25. Журналы очередного заседания Борзенского уездного земского собрания 1868 года. – Чернигов: В Ильинской Типографии, 1868. – 140 с.
26. Из журн. очередных и чрезвычайных заседаний Черниговского Уездного Земского Собрания // ЗСЧГ. – 1872. – № 7 (июль). – С. 130–164.
27. Стенографический отчет заседаний Черниговского губернского земского собрания XIX очередной сессии (7–20 декабря 1883 года) // ЗСЧГ. – 1884. – № 6–10 (июнь, июль, август, сентябрь и октябрь). – Приложение. – С. 1–552.
28. Постановления Черниговского уездного земского собрания с 20 по 25 сентября 1866 г. – [Б.м.]: [б.и.], 1866. – 90 с.
29. Свод постановлений Черниговского Губернского Земского Собрания XXXVI–XLVI сессий 1900–1909 годов / [сост. В.М. Хижняков]. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1912. – Т. 1. – 567 с.
30. Отчет Черниговской губернской земской управы губернскому земскому собранию за 1871–1872 год. – [Б.м.]: [б.и.], [б.г.]. – 256 с.
31. Отчет о действиях Нежинской уездной земской управы

за 1869 год. – Чернигов: В Ильинской Типографии, 1869. – 45 с.

32. Земская медицина, хлебные продовольственные запасы и народное образование в Стародубском уезде (Из отчета Стародубской Уездной Земской Управы за 1871–72 г.) // ЗСЧГ. – 1872. – № 8 (август). – С. 189–197.

33. Доклад Козелецкой Управы и постановление Козелецкого Земского Собрания по вопросу о замене сельских запасных магазинов денежными вкладами // ЗСЧГ. – 1871. – № 11 (ноябрь). – С. 83–86.

34. Докладная записка гл. Н.Н. Миклашевского о мерах к улучшению народного хозяйства // ЗСЧГ. – 1889. – №№ 1-й – 2-й (январь и февраль). – С. 59–63.

35. Васильчиков Б., князь. Воспоминания / князь Б. Васильчиков. – М.: Наше наследие, 2003. – 271 с.

36. Шипов Д.Н. Воспоминания и думы о пережитом / Д.Н. Шипов. – М.: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1918. – 592 с.

37. Якимов В. По следам голода. Из воспоминаний / В. Якимов – С.-Петербург: Типография Т-ва «Народная польза», 1903. – 231 с.

38. Петрункевич И. На Чернігівщині (Уривки із спогадів громадського діяча кінця ХІХ – початку ХХ ст.) / І. Петрункевич. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2009. – 256 с.

39. Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля / В.М. Хижняков. – Пг.: «Огни», 1916. – 251 с.

40. Варзар В. Воспоминания старого статистика / В. Варзар. – Ростов-на-Дону: [Б.и.], 1924. – 22 с.

41. Короленко В.Г. В голодный год / В.Г. Короленко // Короленко В.Г. Собрание сочинений в шести томах. – М.: Издательство «Правда», 1971. – Т. V. – 1971. – С. 100–342.

42. Аничкова Н.М. Заметки из деревни / Н.М. Аничкова. – С.-Петербург: Издание Н.М. Аничковой, 1900. – 85 с.

Петровская Ю.М. Источники по истории деятельности земских учреждений Черниговской губернии в сфере продовольственного обеспечения населения (60-е гг. ХІХ – начало ХХ ст.)

В статье проанализировано состояние источниковой базы по истории деятельности земских учреждений Черниговской губернии в сфере продовольственного обеспечения населения в 60-х гг. ХІХ – в начале ХХ ст. Особенное внимание уделяется характеристике основных групп письменных источников, представленных законодательными актами, делопроизводственными документами органов государственной власти и земских учреждений, периодической прессой и т.п.

Ключевые слова: земские учреждения, продовольственное обеспечение населения, источниковая база.

Petrovska Yu.M. Primary sources for history of Chernihiv province zemstvos activities for food providing of population in the 60th of XIXth – early XXth century

The article analyzes the sources base on the history of zemstvos establishments of Chernihiv province in the food providing of population in the 60th of XIXth - early XXth century. Special attention is paid to the characteristics of major groups of written sources, represented with legislative, legal documents of state and zemstvos institutions, periodicals etc.

Key words: zemstvo establishments, food providing of population, source base.

10.03.2016 р.

УДК 94(477):311.21 «180/185»

Н.А. Дорошок

З ІСТОРІЇ ВИНИКНЕННЯ ЗЕМСЬКОЇ СТАТИСТИЧНОЇ СЛУЖБИ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

Стаття присвячена історії виникнення земської статистики у Чернігівській губернії. Особливу увагу звернено на передумови формування статистичної служби при губернському земстві. Розглянуто основні осередки статистичних досліджень у першій половині ХІХ ст.

Ключові слова: Чернігівська губернія, Чернігівське губернське земство, земська статистика, статистичне відділення (бюро), оціночно-статистичні дослідження, статистична служба.

Пореформений період увійшов в історію як етап становлення та розвитку земської статистики. Створені згідно із земською реформою 1864 р. місцеві органи самоврядування мали своїм обов'язком вирішення багатьох питань з утримання та належного функціонування шкіл, шляхів сполучень, лікарень, продовольчих складів, іншої інфраструктури, що було неможливо без точної інформації про різні сфери місцевого життя. Цю інформацію земства отримували за допомогою статистики. Діяльність земських статистичних установ мала важливе значення, в першу чергу, для самих земств, надаючи їм матеріали з оподаткування. У Чернігівській губернії перед земською статистикою відкривався тривалий і складний шлях становлення від перших суперечливих і значною мірою невдалих спроб статистичного обстеження губернії до створення стрункої системи різнобічного краєзнавчого дослідження регіону упродовж півсторіччя.

До проблеми чернігівської земської статистики на рубежі ХІХ – ХХ ст. звертались у своїх дослідженнях А. Гапієнко [1] та Л. Мекшун [2]. Проте вищезазначені автори значну увагу приділяли лише вивченню загальних питань організації та діяльності земських та урядових статистичних установ Чернігівської губернії. Певні аспекти становлення і розвитку земської статистики у зазначений період знайшли відображення у публікаціях автора [3; 4]. Втім, історія виникнення статистичної справи у Чернігівській губернії залишилася поза увагою дослідників.

Метою статті є проведення комплексного дослідження з історії утворення статистичних закладів у Чернігівській губернії.

Реформа 1864 р. покликала до життя принципово нові форми управління – земство, яке оголошувалося установою, що відала справами місцевого самоврядування. Фінансову стратегію земства повинно було гарантувати право на обкладання місцевого населення спеціальним податком. «Устав о земских повинностях» чітко визначив основне джерело формування земства. З розгортанням мережі